

1913 ve 1915 YILLARI SANAYİ SAYIMI İSTATİSTİKLERİNE GÖRE OSMANLI DEVLETİ'NDE TARIMA DAYALI SANAYİLER

*The Agricultural Industries in Ottoman State According to The Industries
Census Statistics in The Years of 1913 and 1915*

Yrd. Doç. Dr. Okan YAŞAR*

ÖZET

Bu çalışma, 1913 ve 1915 yılları sanayi sayımı istatistiklerine göre, Osmanlı Devleti'nde tarıma dayalı sanayileri ele almaktadır. Ancak öncelikle sayım neticelerine göre Osmanlı Devleti sanayiinin genel özellikleri sıralanmaktadır. Daha sonra ise Osmanlı Devleti tarıma dayalı sanayileri alt sektörler göre değerlendirilmeye tabii tutulmaktadır. Bu bağlamda 1913 ve 1915 yıllarında her bir alt sektör toplam ve faal işletme sayısı, makinelerin çevirici gücü, istihdam yapısı, üretim ve dış ticaret hususunda değerlendirilmektedir. Ayrıca Osmanlı Devleti tarıma dayalı sanayilerinin imalat sanayi içindeki yeri değişik açılardan saptanarak, sektörde üretimin tüketimi karşılama oranı ve sorunları üzerinde durulmaktadır.

ABSTRACT

This study deals with the agricultural industries in Ottoman State according to the industrial census statistics in the years of 1913 and 1915. But, principally, the general features of the industries of Ottoman State have been arranged according to the census results. Subsequently, the agricultural industries of Ottoman State have been liable to evaluation according to the sub-sectors. In this sense, each sub-sector, the number of total and active establishments, horsepower, the situation of employment production and foreign trade have been examined in the years of 1913, 1915. Besides, the meeting rates of producing the consumption in the sector and its problems were mentioned by determining the place in the manufacture industries of the agricultural industries in Ottoman State.

A. Giriş

Bu çalışma; 1917 yılında yayınlanan 1913 (1329), 1915 (1331) yılları Osmanlı Devleti sanayi istatistiklerini sadeleştirerek, "Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki" adıyla yeniden yayına hazırlayan ve Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından 1997 yılında basılan Prof. A. Gündüz ÖKÇÜN'ün çalışma-

* Onsekiz Mart Üniversitesi Eğitim Fakültesi Coğrafya Eğitimi Anabilim Dalı, Çanakkale

sından temin edilen istatistiklerden hareketle Osmanlı Devleti'nde tarıma dayalı sanayileri alt sektörler ve karakteristikleri itibariyle değerlendirmektedir. Bununla birlikte ekonomisi büyük ölçüde tarıma dayalı olan Osmanlı Devleti'nde imalat sanayiini ağırlıklı olarak tarıma dayalı olan sanayilerden ibaret olması, tarım-tarıma dayalı sanayiler ilişkisinin değerlendirilebilmesi açısından ilgi çekicidir. Araştırmamıza esas teşkil verileri 1913 ve 1915 Osmanlı Devleti sanayi sayımları oluşturmaktadır. Ancak adı geçen sayımlarda alt sektörlerde sanayi tesislerinin kuruluş yeri faktörleri (hammadde, işgücü, sermaye, pazar, devlet yatırımları ve teşvikler ve ulaşım), yapısal özellikleri (alansal büyüklükleri, örgütlenme yapıları, üretim yapıları, işgücü nitelikleri, hammadde sağlama şekli ve hammadde alanları, sanayi kuruluşlarının pazar yapısı ve pazar alanları v.b.), sorunları, çevresel etkileri ve nedenleriyle birlikte dağılımlarına ilişkin sınırlı verilerin bulunması nedeniyle, sayımlar kapsamına orantılı değerlendirilmeler yapmayı uygun buldum.

Osmanlı Ticaret ve Ziraat Bakanlığı, 1913 ve 1915 yıllarına ilişkin olarak, İstanbul vilayeti ile İzmir, Manisa, Bursa, İzmit, Karamürsel, Bandırma ve Uşak şehirlerinde iki defa sanayi sayımı gerçekleştirmiştir. Bu sayımların sonuçları, 1917 yılında, "1329, 1331 Seneleri Sanayi İstatistikî" adı altında yayımlanmıştır. Geniş Osmanlı ülkesine oranla son derece dar bir bölgeyi kapsamakla birlikte, adı geçen sayımlar Osmanlı Devleti sanayi hakkında genel bir fikir verecek niteliktedir. Gerçekten de, İstanbul ve İzmir, Osmanlı Devleti sanayiinin en yoğun olduğu şehirlerdir. Sayım kapsamına alınmayan merkezlerden Adana ve Tarsus'taki dört pamuk ipliği fabrikası ile genellikle şehirlerde faaliyet gösteren un ve debegat "fabrikaları" dışında Anadolu'nun diğer yörelerinde önemli bir sanayi işletmesi bulunmamaktadır (Ökçün, 1997: XIX). Bununla birlikte diğer vilayetler ve livalarda en az on işçi çalıştıran sanayi işletmelerine anket soruları gönderilmesine rağmen sağlıklı sonuçlar alınamamıştır. Ayrıca bunlar sayım neticelerine yansıtılmamıştır.

1913 (1329), 1915 (1331) Seneleri Sanayi İstatistikî'ne esas teşkil eden sayımlarda, çevirici güç ile birlikte en az on veya çevirici gücü olmadığı halde en az yirmi işçi çalıştıran işletmelerle yirmi dört saatte en az yüz kental (1 kental=100 kg.) hububat öğüten değirmenlerin ve devamlı olarak on işçiden çok işçi çalıştıran sabun fabrikalarının sayımı yapılmıştır. İstatistiklerde bu tip sanayi işletmelerinin alet ve tesisleri, üretimleri, üretimin ithalat, ihracat ve tüketime oranla durumu ve bu işletmelerde çalışanlar hakkında ayrıntılı bilgi verilmektedir (Ökçün, 1997: XXI).

Osmanlı Ticaret ve Ziraat Bakanlığı 1915 yılında yirmi dört saatte en az yüz kental hububat öğüten değirmenlerin ve devamlı olarak ondan fazla işçi çalıştıran sabun fabrikalarının ve genellikle çevirici güç ile birlikte en az on ve çevirici güç olmaksızın yirmi işçi çalıştıran diğer sanayi işletmelerinin sayımı uygun görülmüştür. Sanayi sayımı sırasında bir çok fabrikanın, tesislerine kısmen veya tamamen savaş yüklemeleri (tekalif-i harbiye) şeklinde el konulması, hammadde-lerin ve kömürün kıtlığı ile işletme sahibinin kaybolması gibi genel savaşın çe-

şitli etkileri altında kapandığı görülmüştür. Bu durumun geçici olduğu ve genel ticaretin yeniden açılması ile bu işletmelerin tekrar çalışacakları düşünüldüğü için aynı koşullar içinde 1913'de işlenmiş olan işletmelerin de sayımı yapılmıştır (Ökçün, 1997: 7).

Tarıma dayalı sanayii (TDS), tarım ürünlerini hammadde olarak kullanan ve bunları işleyen sanayi olarak tanımlanmaktadır. Başka bir ifadeyle tarıma dayalı sanayi, hammaddesinin büyük bir çoğunluğunu tarım sektöründen temin eden ve tarımsal hammaddelere çeşitli işleme, ambalajlama ve yaygın pazarlama hizmetleri gerçekleştirerek bu ürünlerin nitelik ve niceliklerini değiştiren imalat sanayi alt sektörüdür. Tarıma dayalı sanayiler; A.Gıda Sanayii: 1. Sebze ve Meyve İşleme Sanayii, 2. Bitkisel Yağ Sanayii, 3. Şeker ve Şekerli Mamuller Sanayii, 4. Çay Sanayii, 5. Un ve Unlu Mamuller Sanayii, 6. Et ve Mamulleri Sanayii, 7. Süt ve Sütlü Mamuller Sanayii, 8. Yem Sanayii, B. İçki Sanayii: 1. Alkollü İçkiler Sanayii (Düşük ve Yüksek Alkollü İçkiler), 2. Alkolsüz İçkiler Sanayii (Gazozlar, Doğal Maden ve Memba Suları), C. Diğer Sanayiler: 1. Tütün ve Mamulleri Sanayii, 2. Dokuma ve Giyim Sanayii, 3. Deri ve Deri Mamulleri Sanayii, 4. Orman Mamulleri ve Mobilya Sanayii, 5. Kağıt Sanayiinden oluşur (Yaşar, 2003a:28).

Bununla birlikte Osmanlı Devleti sanayiinin sınıflandırılması (Tablo 1) ise söz konusu sayım neticeleri ile Osmanlı Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan' yararlanan sanayi işletmeleri dikkate alınarak yapılmıştır. Buna göre Osmanlı Devleti sanayi; 1. Gıda Sanayii, 2. Toprak Sanayii, 3. Deri Sanayii, 4. Ağaç Sanayii, 5. Dokuma Sanayii, 6. Kırtasiye Sanayii, 7. Kimya Sanayii ve 8. Madeni İmalat Sanayi şeklinde sınıflandırılmıştır. Adı geçen sektörlerden tarıma dayalı sanayiler kapsamına giren alt sektörler ise şunlardır: A. Gıda Sanayii: 1. Değirmencilik, 2. Makarna İmalatı, 3. Şekercilik ve Tahin İmalatı, 4. Konserve İmalatı, 5. Bira İmalatı, 6. İspirtolu İçki İmalatı, 7. Buz İmalatı ve 8. Tütün İmalatı, B. Deri Sanayii: 1. Debeat, 2. Saraçlık, ayakkabı vs., C. Ağaç Sanayii: 1. Marangozluk ve Doğramacılık, 2. Tahta Kutu İmalatı, 3. Sair Ağaç Sanayii, D. Dokuma Sanayii: 1. Yün İplik İmalatı ve Yün Dokumacılığı, 2. Pamuk İpliği İmalatı ve Pamuk Dokumacılığı, 3. Ham İpek İmalatı, 4. İpek Dokumacılığı, 5. Sair Dokuma Mamulâtı, 6. Hazır Elbise ve Çamaşır ve E. Kırtasiye Sanayii: 1. Sigara Kağıdı İmalatı, 2. Matbaacılık ve Sair Kırtasiye Mamulâtı. Ayrıca yağ sanayi de kimya sanayi kapsamına alınmıştır.

Osmanlı Devleti "sanayi" sınıflandırmasında; tarıma dayalı sanayilerden biri olan gıda sanayi alt sektörlerine bira imalatı, ispirtolu içki imalatı, buz imalatı ve tütün imalatı gibi alt sektörler eklenmiştir. Ancak bugün tarıma dayalı sanayilerde söz konusu alt sektörlerden sırasıyla ilk ikisi "içki sanayi" kapsamında sınıfl-

1- 14 Aralık 1913 tarihi "Osmanlı Devleti Teşvik-i Sanayi Kanunu" genel değeri 1.000 lirayı geçen ve yılda toplam olarak 750 gün miktarında işçi çalıştıran ve en az beş beygirlik muharrik güç kullanan ve tabii hammaddeleri veya yarı mamul maddeleri başka bir şekle dönüştüren fabrikalara bazı muafiyetler sağlamaktadır (Ökçün, 1997:5). İlgili Kanun'un yeterince duyulmamış olması getirilerinden yararlanmak için başvuranların sayısını çok sınırlı tutmuştur.

landırılırken, sonuncusu "diğer sanayiler" kapsamında sınıflandırılmaktadır. Bununla birlikte kimya sanayiine bir alt sektör olarak eklenen yağ sanayi de "gıda sanayi" kapsamında yer almaktadır (Yaşar, 2003a:28). Osmanlı Devleti sanayi sınıflandırmasını "Uluslararası Standart Sanayi (ISIC-Rev.2) Sınıflaması"yla karşılaştırdığımızda yukarıdaki ifadelerimize benzer bir tablo ortaya çıkmaktadır. Buna göre "Uluslararası Standart Sanayi Sınıflaması"nda bira ve ispirotolu içkiler sanayi "içki sanayi" adı altında toplanırken, tütün ve yağ sanayi de "gıda, içki ve tütün sanayi" başlığı altında yer almaktadır. Ayrıca tütün sanayi; "Uluslararası Standart Sanayi (ISIC-Rev. 3) Sınıflaması"na göre de "tütün ürünleri imalatı" başlığı altında toplanmaktadır. Her iki uluslararası sınıflandırmada da buz imalatı adıyla bir alt sektör bulunmamaktadır. Ancak çalışmamda değerlendirmelerimi sayım orijinalliğini bozmama adına sayım sistematigi içerisinde veremeyi uygun buldum.

B. Osmanlı Devleti Sanayiine Genel Bakış

1913, 1915 Osmanlı Devleti Sanayi Sayımı 1915 yılı verilerine göre ülkede 264 asli, on sekizi tali olmak üzere toplam 282 işletme faaliyet göstermektedir (Tablo 1). Bununla birlikte söz konusu sayımda den sanayi, ispirotolu içkiler, silah, ayakkabı ve konfeksiyon işletmelerinde sayım yapılmamıştır. Dolayısıyla sözü edilen sektörlerde sayım yapılması durumunda işletme sayısı 326'yı bulmaktaydı²

1913, 1915 Osmanlı Devleti Sanayi Sayımı 1915 yılı verilerine göre (Tablo 1), Osmanlı Devleti'nde sanayiye yakından değerlendirecek olursak;

1. Osmanlı Devletinde tüm yenileşme çabalarına rağmen (Tanzimat ve İslahat Fermanı) kapitülasyonlar ve gelişmiş Batı sanayiinin rekabeti nedeniyle sanayi sektörü bir atılım gösteremedi. Ancak ülkenin tarım ekonomili bir ülke olması gelişen sanayilerin tarıma dayalı sanayiler alanında faaliyet göstermesine neden olmuştur. Gerçekten de sözü edilen sayım 1915 yılı verilerine göre, ülkede sayım kapsamına alınan bölgelerde işletmelerin % 87.9'u (248 işletme) tarıma dayalı sanayi işletmesidir. Buradan çıkarılacak sonuç şudur ki, sayım yapılan her on işletmeden dokuzu tarıma dayalı sanayiler alanında faaliyet göstermektedir. Tarıma dayalı sanayiler içerisinde işletme bazında ilk sırayı gıda ve dokuma sanayi teşkil ederken, sözü edilen sanayileri kırtasiye (kağıt), ağaç (orman) ve deri sanayi izlemektedir. Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde tarıma dayalı sanayiler alt sektörler itibariyle değerlendirilecektir.

2. Sayım yapılan yerleşim merkezler dikkate alındığında Osmanlı Devleti'nde sanayi İstanbul, İzmir'de yoğunlaşma göstermektedir. Anadolu'da Adana ve Tarsus'ta dört pamuk ipliği fabrikası dışında kayda değer bir sanayi kuruluşu

2- V. Eldem bir çalışmasında sayım istatistiklerinde yer almayan kırk dört kuruluşu tespit etmiştir. Söz konusu işletmelerin yirmi yedisi madeni eşya sanayiinde faaliyet göstermektedir. Geri kalan on yedisi, silah, deniz tezgahları ve demiryolu atölyeleri idi. Devlete ait kuruluşlar İstanbul ve İzmir'de faaliyet göstermektedir. Sözü edilen kırk dört kuruluşta 1915 yılında 7.800 kişi istihdam edilmişti ve iki milyar TL. tutarında üretim yapılmıştı (Eldem, 1970:124).

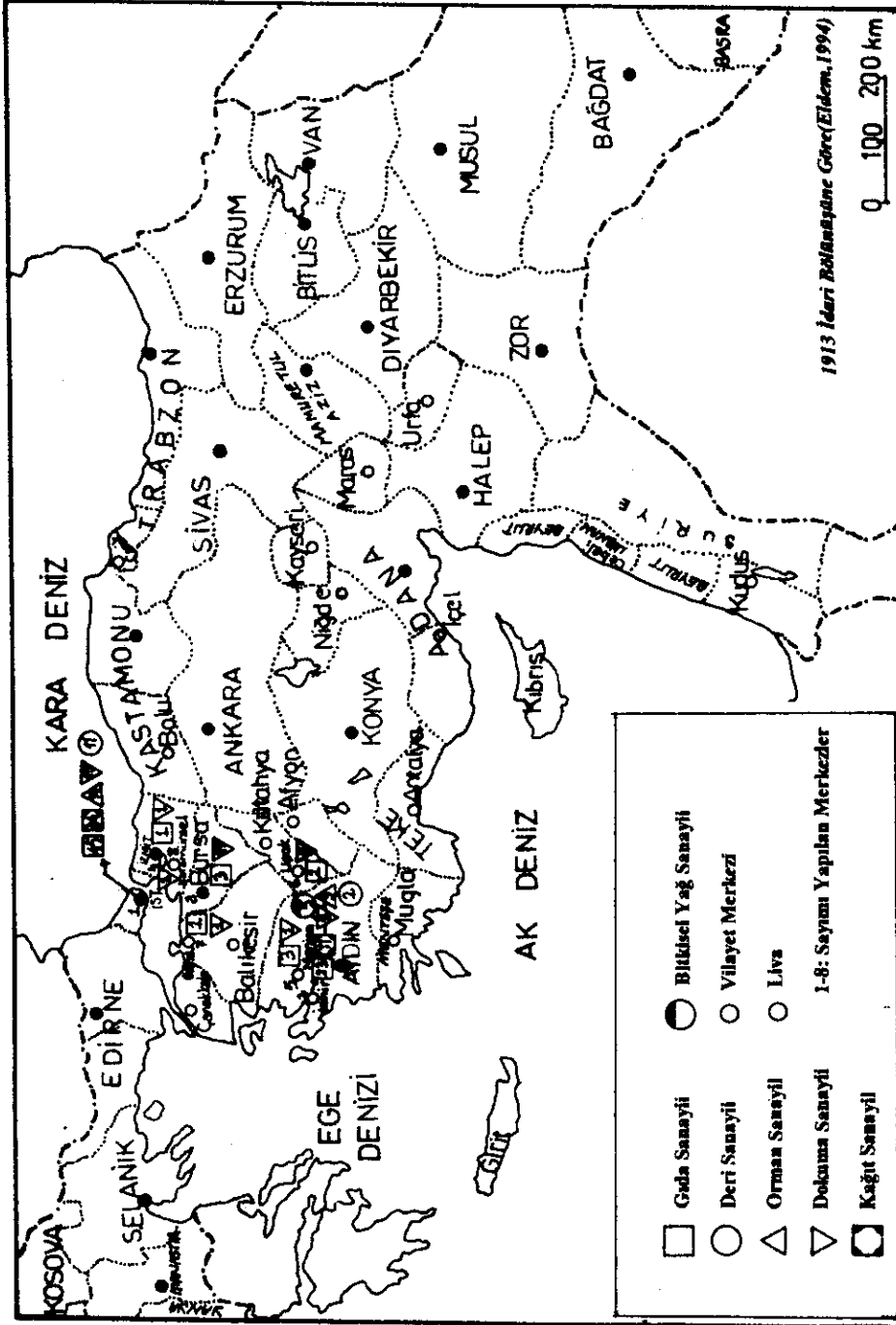
bulunmamaktadır. Sayım yapılan işletmelerin % 54.9'u İstanbul ve civarında faaliyet gösterirken, % 34.1'i İzmir'de ve % 11'i diğer merkezlerde (Manisa, Bursa, İzmit, Karamürsel, Bandırma ve Uşak) faaliyet göstermektedir (Şekil 1). Ülkede büyük işletmelerin teknik altyapı bakımından büyük kentleri kuruluş yeri olarak seçtiğini görmekteyiz. Söz konusu yer seçiminde kentlerin önemli tüketim merkezleri olması yanında sermaye merkezleri olması da etkili olmaktadır. Bununla birlikte verimli ovalar üzerinden geçen demiryolları ve bunlara bağlı limanlar Avrupa ülkeleriyle ticari bağlantıların kurulabilmesini sağlamaktadır. Bu bağlamda işletmeler ağırlıklı olarak İstanbul, İzmir ve diğer Batı Anadolu kentlerinde toplanmıştır.

3. Osmanlı Devleti sanayiinin dikkat çeken bir özelliği de büyük sanayi kuruluşlarının devlet tarafından kurulmuş olmasıdır. Tablo 1'de sadece yirmi iki işletmenin devlete ait olduğu anlaşılmaktadır. Aslında devletin kurduğu sanayi işletmeleri sayıca fazla değildir. Devletin silah ve mühimmat sanayiine, denizcilik atölyelerine, dokuma fabrikalarına, ipek imalathanelerine ve çini fabrikasına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Tablo 1, dokuz ve onuncu sütununda yer alan silah fabrikaları ve deniz tezgahları devletin mülkiyetindedir. Görüldüğü üzere kırk dört kuruluşta 13.400 BG (beygir gücü) çevirici güç kullanılmış, 6800 işçi istihdam edilmiş ve 1.2 milyar TL tutarında üretim yapılmıştır. Sözü edilen rakamlar diğer sütunlardaki rakamlarla ilave edilirse devlete ait kuruluşların daha büyük ölçekli olduğu anlaşılır. Devlete ait sanayi işletmelerinin hemen tamamı ordu-nun ve sarayını ihtiyaçlarını karşılamak için kurulmuştur. Ticari amaçlar ve paza-rya yönelik üretim düşüncesi aranmamıştır (Eldem, 1970:117).

4. Sayımı yapılan işletmelerde istihdam edilen personelin sayısı 14.060 kişidir (Tablo 1). Bunların % 48.1'i dokuma, % 27.8'i gıda, % 9'u deri, % 9'u kırtasiye, % 2.8'i ağaç (orman), % 2.4'ü toprak ve % 0.9'u kimya sektöründe istihdam edilmiştir. En fazla istihdam sağlayan ilk iki sektörü dokuma ve gıda sanayi sektörü olduğu anlaşılmaktadır.

5. Sayım yapılan işletmeler nezdinde Osmanlı Devleti sanayiinin toplam çevirici gücü 20.977 beygir gücüdür. Söz konusu toplam beygir gücünün % 37.5'ine gıda sektörü, % 29.8'ine dokuma sektörü, % 18.3'üne toprak sektörü, % 4.6'sına deri sektörü, % 3.9'na kimya sektörü, % 3.4'ne kırtasiye sektörü ve % 2.5'ine kimya sektörü sahiptir. Sayım kapsamına giren 264 kuruluşta toplam 20.977 beygir gücü bulunduğuna göre, işletme başına 85 beygir gücü düşmektedir. Çevirici gücün % 75.9'u buhar makinelerinden, % 12.8'si petrol kullanan içten yanmalı motorlardan ve % 6.4'ü elektrikli motorlardan sağlanıyordu. Elektrikli motorlar sadece İstanbul'da faaliyet gösteren işletmelere aitti (Ökçün, 1997:19).

6. 1915 yılında sayılan 264 asli işletme 75.705.000 TL tutarında üretimde bulunmuştur. Toplam üretimin % 70.3'ü gıda sektörüne aitken, geri kalan % 29.7'si diğer sektörlerle aittir (Ökçün, 1997:26).

Şekil 1: 1913 - 1915 Yılları Sanayi Sayımı İstatistiklerine Göre Osmanlı Devleti Tarıma Dayalı Sanayilerinin İşletme Bazında Alt Sektörlere Göre Coğrafi Dağılışı
 Figure 1: The Geographical Distributions of Agricultural Industries in Aspects of Establishments in The Sub-Sectors in Ottoman State According to The Industrial Census Statistics in The Years of 1913 and 1915.

7. İşletmelerin mülkiyet yapısı incelendiğinde 264 asli işletmenin % 81.1'i ferdi mülkiyet iken, % 10.6'sı anonim şirket ve % 8.3'ü devlet teşekkülüdür. Devlete ait işletmeler ile anonim şirketler dokuma sanayi alanında faaliyet gösterirken, ferdi mülkiyet hukuki statülü işletmeler ağırlıklı olarak gıda, kağıt (kırtasiye) ve dokuma sektöründe faaliyet göstermektedir (Ökçün, 1997:16).

8. 1913, 1915 Osmanlı Devleti sanayi sayımı 1915 yılı verilerine göre 264 işletmenin ellisi devlete ve anonim şirketlere (Yirmi iki işletme devlete aittir ve yirmi sekiz işletme anonim şirket özelliği göstermektedir.), 214 adeti de gerçek kişilere aitti. Gerçek kişilere ait 214 sına işletmenin 42'si Türklerin mülkiyetinde iken, geri kalan 172'si gayri müslimlere aitti. Ayrıca Osmanlı Devleti sanayiinde sermayedarların ve işçilerin sadece % 15'ni Türkler teşkil etmekteydi (Şahin, 1998:17).

9. 1913 yılında Osmanlı Devleti sanayiinde yurtiçi üretimin yurtiçi tüketimi karşılama oranı değirmencilik sektöründe % 59.4, makarna sektöründe % 93, şeker ve tahin sektöründe % 131.3, konserve sektöründe % 43.9, bira sektöründe % 91.6, buz imalatında % 103.1, tuğla sektöründe % 32.1, çimento sektöründe % 69.8, deri sektöründe % 40.2, marangozluk alanında % 41.2, yünü dokuma sektöründe % 41.3, pamuklu dokumada sektöründe % 95, ipekli dokuma sektöründe % 4, yağ sektöründe % 3.1, sabun sektöründe % 18.9'dur (Ökçün, 1997:29). Dolayısıyla hemem hemen tüm alt sektörlerde yurt içi üretim tüketimi karşılamadığı gibi, ağırlıklı olarak dışarıya bağımlılık söz konusudur.

C. Tarıma Dayalı Sanayiler

C. 1. Gıda Sanayii:

Tali işletmelerle beraber³ 1915 yılında gıda sanayi sektöründe yetmiş sekiz işletme sayılmıştır. Söz konusu işletmelerin kırk beşi İstanbul, yirmi üçü İzmir ve onu sayım yapılan diğer şehirlerde yer almaktadır (Şekil 1). Savaş hali nedeniyle söz konusu işletmelerden sadece altmış adeti faal durumdaydı. Oysa 1913 yılında sayımı yapılan yetmiş altı işletmenin yetmiş üçü faal durumdaydı. O halde 1913 yılına göre, 1915 yılında sayımı yapılan işletmelerin % 21.1'i üretime ara vermek zorunda kalmıştır.

1915 yılında faal durumdaki işletmelerin % 46.7'sini (28 işletme) (Tablo 2) 'değirmencilik' meydana getirmektedir. İşletme sayısı bakımından ikinci sırayı şekerleme sanayi (şekercilik ve tahin imalatı) sektörü almaktadır. Adı geçen sektörde sayılan on sekiz işletmenin on üçü faal durumdadır. Toplam faal işletmelerin % 21.7'sini teşkil etmektedir. Bununla birlikte faal durumdaki işletmelerin % 15'ni (9 işletme) makarna sanayi, % 8.3'nü (5 işletme) konserve sanayi, % 3.3'nü (2 işletme) bira sanayi ve % 3.3'nü de (2 işletme) tütün sanayi⁵ teşkil

3- 1915 Sayımı'nda tespit edilen tali işletme sayısı üçtür.

4- Bugünkü adıyla un sanayi.

5- Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, 1913, 1915 Osmanlı Devleti Sanayi Sayımı'nda "tütün sanayi" gıda sanayi alt sektörü iken, Yaşar, 2003: 28'e göre tarıma dayalı sanayiler içerisinde "Diğer Sanayiler" başlığı altında bir alt sektördür.

etmektedir. Ayrıca 1913 Sayımı'nda personel sayısı hakkında bilgi veren altmış sekiz işletmede toplam 4.281 memur, ustabaşı ve işçi istihdam edilirken, bu sayı, 1915 yılında bilgi veren elli altı işletmede 3.916 kişidir. Dolayısıyla 1913 yılında gıda sektöründe işletme başına altmış üç kişi istihdam edilirken, 1915 yılında yetmiş kişi istihdam edilmektedir. 1915 yılında bilgi veren işletme sayısının azalması işletme başına düşen personel sayısını artırmıştır. Ancak savaş koşulları personel sayısını mutlak miktar olarak azaltmıştır. 1913 yılına göre 1915 yılında memur sayısına nazaran ustabaşı ve işçi sayısında dikkat çekici düşüşler yaşanmıştır. Yine 1913 yılına göre 1915 yılında un ve tütün sanayiinde istihdam edilen personel sayısında artış görülürken diğer alt sektörlerde azalma dikkati çekmektedir (Tablo 2) (Ökçün, 1997:35,37).

1915 yılında 531.895.512 kuruşluk gıda sektörü üretimi söz konusudur ve 1913 yılına oranla % 13.7'lik bir büyümeyi işaret etmektedir. 531.895.512 kuruşluk üretimin % 63.2'sini un sanayi sektörü teşkil ederken, geri kalan % 36.8'ni diğer alt sektörler teşkil etmektedir. İmalatın tüketimi karşılama oranı ise un sanayiinde % 59.4, makarna sanayiinde % 93, şekerleme ve tahin imalatında % 131.3, konserve sanayiinde % 43.9 ve bira sanayiinde % 91.6'dır. Dolayısıyla en fazla üretimin gerçekleştiği un sanayiinde dahi üretimin tüketimi karşılama oranı % 59.4'dür. Ancak üretimin tüketimi karşılama oranı en düşük olan alt sektörler ise % 43.9 oranla konserve sanayiidir (Ökçün, 1997:37).

1913 yılı gıda sanayi dış ticaret istatistiklerini merccek altına aldığımızda; ihracatın ithalattan fazla olduğu tek alt sektör şekerleme sanayi iken, diğer alt sektörlerde ihracatın ithalatı karşılması söz konusu değildir. İhracatın ithalatı karşılama oranı en düşük olan alt sektörler; makarna sanayi (% 4.7), bira sanayi (% 5.7), konserve sanayi (% 20.9) ve un sanayi (% 38)'dir. Dolayısıyla gıda sanayiinde şekerleme alt sektörü hariç tutulursa tüm alt sektörlerde dışarıya bağımlılık söz konusudur (Ökçün, 1997:37).

1915 Sayımı verilerine göre çevirici gücü olan gıda sanayi işletmelerinin sayısı yetmiş birdir. Dolayısıyla 1915 yılında yetmiş beş asli işletmenin % 94.7'sinde çevirici güç bulunurken, % 5.3'ünde (4 işletme) çevirici güç bulunmamaktadır. Çevirici gücü bulunan gıda sanayi işletmelerinin toplam beygir gücü 7.893'dür. Söz konusu beygir gücünün % 73.7'si un sanayi sektörüne aitken, % 11.6'sı bira sanayiine, % 3.5'i şekerleme sanayiine aittir. Toplam beygir gücünün geri kalan % 11.2'si diğer alt sektörlerle aittir. Çevirici gücü bulunan yetmiş bir işletmeye düşen ortalama beygir gücü ise 111.2'dir (Ökçün, 1997: 35).

Osmanlı Devleti sanayi sınıflandırmasında gıda sanayiine buz imalatı adıyla bir alt sektör daha ilave edilmiştir. Ancak bugün gıda sanayiın bu adla bir alt sektörü bulunmadığı gibi, "Uluslararası Standart Sanayi Sınıflandırmalarında (ISIC-Rew. 2 ve 3)" buz sanayi adıyla bir alt sektör yoktur. Şimdi gıda sanayiini alt sektörler itibarıyla tanıyacak olursak;

C.1.1. Un Sanayii (Değirmencilik) :

Sektörde 1915 yılında sayımı yapılan otuz üç⁶ işletmenin yirmi sekizi işler durumdadır. İşletmelerin on dördü İstanbul, dokuzu İzmir, üçer adedi Bursa ve Manisa, ikisi Uşak ve birer adedi de İzmit ve Bandırma'da faaliyet göstermekteydi. Otuz bir asli işletmenin on dokuzu (% 61.2) Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanmıştı. Sözü edilen Kanun'dan yararlanmayan işletmelerin beşi İstanbul, üçü İzmir, ikisi Bursa, birer adedi de Manisa ve Uşak'ta bulunmaktadır (Ökçün, 1997:39,40).

1915 yılında un sanayi işletmelerinin % 34.5'i (11 işletme) yirmi beşden az personel, % 41.9'unda 25-50 arasında personel, % 6.5'inde 50-75 arasında personel, % 3.5'inde 75-100 arasında personel, % 9.7'sinde 100-125 arasında personel ve % 3.2'sinde 125'den daha fazla personel çalışmaktadır. Dolayısıyla tüm işletmeler büyük işletme özelliği göstermektedir. 1915 yılında faal durumda bulunan yirmi sekiz işletmede 1.237 kişi istihdam edilmekte olup, işletme başına 44.2 kişi düşmektedir. Oysa 1913 yılında sektörde 953 kişi istihdam olmaktadır. Böylece savaş hali işletme sayısı ve istihdam da büyük bir gerilemeye yol açmamıştır (Ökçün, 1997:42).

Bir işletmenin üretim kabiliyeti yirmi dört saatte öğüttüğü buğdayın miktarı ile ölçülür. Otuz bir asli işletmenin 12.880 kental ve tali iki işletmenin 250 kental olmak üzere toplam olarak otuz üç işletmenin 13.310 kental buğday üretme kapasitesi vardır. On yedi işletmenin (% 51.5) üretim kapasitesi 100-299 kental, yedi işletmenin (% 21.2) üretim kapasitesi 300-499 kental, dördünün (% 12.1) üretim kapasitesi 500-749 kental, iki işletmenin üretim kapasitesi 750-999 kental, iki işletmenin üretim kapasitesi 1.000-1.149 kental ve bir işletmenin üretim kapasitesi 2.000 kentaldır. Söz konusu toplam kapasitenin % 59.2'si İstanbul işletmelerinde, % 28.9'u İzmir işletmelerinde ve % 11.9'u diğer şehirlerde yer almaktadır. Bu arada 1915 yılında 2.101.731 kental un elde edilmiştir. Sözü edilen üretimin % 58.6'sı İstanbul'da, % 20.7'si İzmir'de ve geri kalan % 20.7'si de diğer kentlerde üretilmiştir. Ancak un üretimi tüketimi karşılamamaktadır. Üretimin tüketimi karşılama oranı % 59.4'dür. 1913 yılı dış ticaret istatistiklerine göre, Osmanlı Devleti 1913 yılında 148.559.585 kuruş tutarında un/buğday ithal etmiştir. İhracat ise önemsizdir. İthalat; Rusya ve Romanya'dan yapılmaktadır (Ökçün, 1997:38-47). Tarım ülkesi olan Osmanlı Devleti'nin dışardan un yada buğday ithal etmesi tarımın içinde bulunduğu koşulları yansıtması bakımından düşündürücüdür.

C.1.2. Makarna Sanayii:

1915 yılında makarna sanayiinde dokuz işletme sayılmış olup, hepsi de faal durumdadır. Makarna sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin yedisi İstanbul, ikisi İzmir'de faaliyet göstermektedir. Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan İstanbul'da

6- İşletmelerden ikisi kamuya aittir. Savaş sırasında ilave iki işletme de askeri idare bünyesine alınmıştır.

dört işletme yararlanmıştır. İşletmelerde çevirici gücün büyük bir bölümü içten yanmalı motorlardan sağlanmaktadır. İşletmelerin toplam 190 beygir gücü olup, işletme başına 21 beygirlik bir çevirici güç düşmektedir. Bununla birlikte 1913 yılında sektörde on beş memur, 164 ustabaşı ve işçi olmak üzere toplam 179 kişi istihdam edilmektedir. Bu rakam 1915 yılında doksan bire gerilemiştir. Bunda bir işletmenin Harbiye Nezareti'nce kamulaştırılması ve söz konusu işletme hakkında veri elde edilememesi ve savaş koşulları etkili olmuştur (Ökçün, 1997:48-50).

Geri kalan sekiz işletmece 1915 yılında 22.948 kental tutarında (9.899.010 kuruş) makarna ve benzeri yiyecek maddesi üretilmiştir. Oysa söz konusu üretim 1913 yılında 32.054 kentaldı (6.944.290 kuruş). Üretimin tüketimi karşılama oranı % 93'dür. 1913 yılı dış ticaret istatistiklerine göre 7.819 kental makama ithal edilirken (1.062.958 kuruş), 237 kental (49.911 kuruş) ihraç edilmiştir (Ökçün, 1997:48-50).

C.1.3. Şekerleme Sanayii (Şekerçilik ve Tahin İmalatı):

Ülkemizin özel mamullerinden olan lokum, tahin, helva ile her nevi şeker, reçel ve bisküvi imalatı sektör çatısında toplanmaktadır. 1915 yılında şekerleme sektöründe on sekiz işletme sayılmasına rağmen bunlardan on üçü faal durumdadır. Söz konusu işletmelerin on üçü İstanbul'da ve beşi de İzmir'de bulunmaktadır. İstanbul'da faaliyet gösteren on üç işletmeden onunun Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlandığını anlaşılmaktadır (Ökçün, 1997: 52).

Tablo 2'ye göre sektörü sahip olduğu çevirici güç noktasında değerlendirecek olursak; işletmelerin dördünde buhar makinesi, beşinde elektrik motoru, yedisinde gaz motoru ve dördünde petrol motoru bulunmaktadır. Söz konusu motorların toplam 279 beygir gücüne sahip olduğu tespit edilmiştir. Her işletmeye ortalama 17.4 beygir gücü düşmektedir. Bununla birlikte 1915'te on üç işletmede toplam doksan beş kişi istihdam olmaktadır ve işletme başına 7.3 kişi düşmektedir. Dolayısıyla 1915 yılı itibarıyla sektördeki işletmeler on dan az işçi çalıştıran küçük işletmeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak 1913 Sayımı'nda sektörde işletme başına düşen personel sayısı on sekizdir. O halde savaş koşulları sektörü işletme büyüklüğü bakımından olumsuz yönde etkilemiştir (Ökçün, 1997: 50 ve 51). 1913 yılında şekerleme ürünleri üretimi 6.997.110 kg. (22.373.332 kuruş) iken, 1915 yılında 527.750 kg'a (13.508.063 kuruş) gerilemiştir. Sektörde hammaddenin dışardan ithal edilmesi ve savaş yıllarında hammadde fiyatlarının aşırı derecede yükselmesi 1915 yılı üretimin 1913 yılı imalatının 1/13'ü seviyesine gerilemesine neden olmuştur⁷. Şekerleme sektörü, gıda sektörü içinde en fazla ihracat yapma gücüne sahiptir. 1913 yılında sektörde 4.163.867 kg. (13.508.063 kuruş) ihracat yapılırken, 1.451.578 kg. (8.169.249 kuruş) ithalat yapılmıştır. İhracat Mısır, Romanya ve İngiltere'ye yapılmaktadır. Şeker hammaddesi ithalatı ise İngiltere, Hindistan, Fransa ve Hollanda'dan yapılmaktadır (Ökçün, 1997:51-57).

7- 1913 yılında 273.030.381 kuruş değerinde 174.776 ton şeker ithal edilmiştir (Ökçün, 1997:57).

C.1.4. Konserve Sanayii:

1915 Sayımı'nda sekiz konserve işletmesi tespit edilmesine rağmen, bunlardan sadece beşi faal durumdadır. Sayımı yapılan sekiz işletmenin altısı İstanbul'da ve ikisi de İzmir'de faaliyet göstermekteydi. Ancak sözü edilen işletmelerin hiçbiri Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanmamıştır. Sektörde çevirici güç toplamı otuz altıdır. Sayım esnasında üçü petrol, ikisi gaz ve biri de elektrik olmak üzere altı motorun kullanıldığı anlaşılmıştır. Bununla birlikte Tablo 2'ye göre 1915 yılında faal durumda bulunan beş işletmede altmış beş kişi istihdam olmaktadır. Oysa 1913 yılında istihdam edilen personel sayısı 274'dür. O halde savaş koşulları sektörü olumsuz yönde etkilemiştir. Buna rağmen 1915 yılında işletme başına düşen personel sayısı on üçtür. Mevsimlik üretimin söz konusu olduğu sektörde kadın personel istihdamı yaygındır (Ökçün, 1997:58, 59).

Sektörde üretim durumunu savaş koşulları nedeniyle üretimin çok azaldığı 1915 yılına göre değil de, 1913 verilerine göre ortaya koyacağız. Buna göre 1913 yılında sektörde 800.000 kg. konserve üretilmiş olup (2.260.000 kuruş), söz konusu üretimin 310.426 kg. (667.500 kuruş) ihraç edilmiştir. Sektörde hammadde Batı Anadolu'dan temin edilmektedir. Ancak ülkede tüketimin 1.224.443 kg. (5.144.443) olması nedeniyle, 1913 yılında 734.992 kg. (3.647.090 kuruş) konserve ithal edilmiştir. Üretimin tüketimi karşılama oranı % 43.9'dur. İthalat, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Fransa'dan yapılmaktadır. 310.426 kg. (762.090 kuruş) tutarındaki ihracat ise A.B.D'î ve Fransa'ya yapılmıştır (Ökçün, 1997: 58-61).

C.1.5. Bira Sanayii:

Sanayi sayımı yapılan şehirlerde dört bira fabrikası bulunmaktadır. Bunlardan ikisi İstanbul'da ikisi de İzmir'de faaliyet göstermektedir. İşletmelerden biri hariç tutulursa diğer üçü merkezi Cenevre'de bulunan Bomonti-Nektar Müttehit Bira Şirketine aitti. Savaş koşulları ve motorların tekalif-i harbiye nedeniyle alınması dolayısıyla Büyükdere Fabrikası 1915 yılında faaliyette bulunmamış ve İzmir'deki Madam Pirakob Fabrikası da müdürünün askerlik hizmetine gitmesi nedeniyle kapanmıştır. Ayrıca arpa ve yakıt kıtlığı 1915'te de faal durumda olan iki fabrikanın üretimini olumsuz etkileyerek ve söz konusu fabrikalar sürekli olarak imalat miktarlarını azaltmak zorunda kalmıştır (Ökçün, 1977:61).

Çevirici gücü hakkında bilgi veren üç fabrikada toplam olarak 915 beygir kuvvetinde altı buhar makinesi bulunmaktadır. Bununla birlikte tablo 2'ye göre, sektörde 1913 yılında 367 kişi istihdam edilirken, bu sayı yukarıda işaret edilen gelişmeler nedeniyle 1915 yılında 191 kişiye gerilemiştir. 1913 yılında dört bira fabrikası 99.262 hektolitreye bira imal ederken (15.718.700 kuruş), 1915 yılında iki fabrika 61.301 hektolitreye bira üretmiştir (15.164.730 kuruş). Bu durumda üretim 1913 yılına göre 1915 yılında % 38.2'lik bir gerileme göstermiştir. 1913 dış ticaret istatistiklerine göre Osmanlı Devleti 1913 yılında 673.816 kg. bira ithalattında bulunurken (1.508.121 kuruş), 44.699 kg. ihracatta (84.910 kuruş) bulun-

muştur. Ülkede üretimin tüketimi karşılama oranı % 91.6'dır (Ökçün, 1977:61,62).

C.1.6. Buz İmalatı:

Bugün tarıma dayalı sanayilerin gıda alt sektörü içerisinde buz imalatı adında bir alt sektör bulunmamaktadır. Ancak bu alanda 1915 yılında bir işletme faal durumdaydı (Ökçün, 1997: 63).

C.1.7. Tütün Sanayii⁸:

İstanbul ve İzmir'de 1884 yılında kurulmuş birer tütün fabrikası faaliyet göstermektedir. İşletilen tütün miktarı arttıkça bu fabrikalar genişletilmiş ve geliştirilmiştir. Tütün imalatı bir tekel altındadır. Bu iki fabrika ile Samsun, Adana, Şam ve Halep'te bulunan diğer dört fabrika Memalik-i Osmaniye Tütünleri İdare-i İnhisariyesi adı altında bulunan Reji Şirketine aittir⁹. Her iki fabrika 1913 yılında çalışmıştır. İstanbul fabrikası 1915'te imalat miktarını artırdığı halde, İzmir'de yer alan fabrikanın yakıt kıtlığı nedeniyle çoğu kez işletilememesi imalatını azaltmıştır (Ökçün, 1977:65).

Tablo 2'ye göre, sektörde çevirici güç toplamı 219 beygir gücüdür. Sektörde bir buhar makinesi, bir gazojenli motor ve yedi elektrik motoru bulunmaktadır. Sektörde 1913 yılında 2.109 kişi istihdam olurken, 1915 yılında 2.237 kişi istihdam olmaktadır. Savaş koşullarına rağmen istihdam edilen personel sayısında büyük bir gerileme görülmemektedir.

1915 yılında iki fabrikanın işlediği tütün 5.694.244 kg. ve 1913 yılında 5.214.367 kg'dır. 1913 yılında 47.843 kg. tütün ve sigara ihracatı yapılırken, 23.252.132 kg. yaprak tütün ihracatı yapılmıştır. Osmanlı Devleti önemli bir yaprak tütün ihracatçısı bir ülkeydi. Dolayısıyla sektörün hammadde ihtiyacı yerli kaynaklardan sağlandığı gibi, ihracat da yapılmaktaydı. İhracat; Fransa, Almanya, İngiltere ve İsviçre gibi ülkelere gerçekleştirilmiştir (Ökçün, 1977:65,66).

Bununla birlikte sözü edilen sanayi sayımında yağ sanayi¹⁰ kimya sanayi içinde sınıflandırmaya tabi tutulmuştur. Bu sebeple sayımın orijinalliğinin bozulmaması adına gıda sanayiine ilişkin hazırladığımız tablo içerisinde yağ sanayi yer almadı. Ancak Osmanlı Devleti yağ sanayiini gıda sanayiinin sonuna ayrı bir

8- Tarıma dayalı sanayilerden tütün sanayi bir gıda sanayi alt sektörü değildir. Ancak Osmanlı Devleti sanayi sayımında gıda sanayi içinde yer aldığından sayımların orijinalliği bozmama adına gıda sanayi içerisinde değerlendirilecektir.

9- Düyun-u Umumiye idaresi'ni tesis eden Aralık 1881 tarihli Muharrem Kararnamesi ile devlet borçlarının ödenmesine karşılık olarak gösterilen "rûsûm-i sitte" denilen gelir kaynağı (damga, mükirat, balık avı, tuz ve tütün resimleri ile ipek öşrü) sözü edilen idareye bırakılmıştı. Mezkur kararnameye istinaden 1883 yılında İstanbul'da Osmanlı Bankası, Viyana'da Kreditanstalt ve Berlin'de Bleichröder müesseseleri tarafından Tütün Rejisi kurulmuştur (Eldem,1994:77) Bilindiği gibi Osmanlı Devleti söz konusu tekele ortaklı. Adı geçen İdare 1914 yılı sözleşmesi uyarınca Düyun-u Umumiye'ye yıllık 800.000 lira ödemekte, ayrıca Osmanlı Hazinesi ile Düyun-u Umumiye İdaresi net hasılları bir oran dahilinde katılmaktadır (Ökçün, 1997:65).

10- Bitkisel yağ ve zeytinyağı sanayi.

Tablo 1: 1913 ve 1915 Sanayii Sayımı Sonuçlarına Göre, 1915 Yılında Osmanlı Devleti'nde Sanayiinin Genel Özellikleri
Table 1: According to The Industrial Census Results Between The Years of 1913 and 1915, The General Aspects of The Industries in Ottoman State in 1915

KARAKTERİSTİKLER	Grda	Toprak	Deri	Ağaç	Dokuma	Kurtasiye	Kimya	Madeni eşya**	silah**	Toplam
İşletme Sayısı*	78	21	13	24	78	55	13	27	17	282
Ali Sektörlerin Toplama Oranı	27.7	7.4	4.6	8.5	27.7	19.5	4.6	-	-	100.0
İŞLETMELERİN MÜLKİYET YAPISI										
Devlet	1	1	1	-	18	1	-	-	-	22
Anonim Şirket	8	5	1	-	10	-	4	-	-	28
Özel Şahıs	66	11	11	24	45	50	7	-	-	214
TOPLAM	75	17	13	24	73	51	11			264
COĞRAFİ DAĞILIS										
İstanbul ve civarı	45	20	11	15	15	44	5	-	-	155
İzmir	23	1	2	9	8	11	8	-	-	62
Diğer Yerleşim Merkezleri	10	-	-	-	55	-	-	-	-	65
ÇALIŞANLARIN DURUMU										
İşçi Sayısı	3.916	336	1.270	377	6.763	1.267	131	1.000	6.800	14060
(%)	27.8	2.4	9.0	2.8	48.1	9.0	0.9	-	-	100.0
Ortalama Ücret (Güm/Krş)	14.2	13.8	13.9	16.0	6.8	13.6	13.7	-	-	-
Çevreli Kuşvet (B. G.)	7.893	3.837	961	513	6247	705	821	2100	13.400	20977
Toplama %'si	37.5	18.3	4.6	2.5	29.8	3.4	3.9	-	-	-
Üretim Değeri (Bin TL)	5.319	26.8	626	59.2	907.9	461.9	170	800	1.200	7570.5
Toplama %'si	70.3	0.3	8.3	0.8	12	6.1	2.2	-	-	100.0

Kaynak: Okçun, 1997:13-29 dan sadeleştirilerek alınmıştır. *Tali işlemeier de dahil edilmiştir. ** Tahmini ve toplama dahil edilmemiştir.

Tablo 2: 1913 ve 1915 Yılları Sanayi Sayımı İstatistiklerine Göre, Osmanlı Devleti Gıda Sanayinin Alt Sektörlere Göre Karakteristikleri
 Table 2: The Characteristics of Food Manufacturing in The Sub-Sectors According to The Industrial Census Statistics in Ottoman State in The Years of 1913 and 1915

ALT SEKTÖRLER	ASLI VE TALİ İŞLETMELER				CEVİ RİCİ GÜÇ (B.G.) (1915)	İSTİHDAM				İMALAT (KRŞ OLARAK)		DİŞİCARET (KRŞ OLARAK)		TÜKETİM (KRŞ OLARAK)	İMALATIN TÜKETİME ORANLA %'Sİ
	Mevcut İşletmeler		İşler Durumunda Beklenmektedir			MEMUR	USTABAŞI, İŞÇİ	1913	1915	İHRACAT (1913)	İTHALAT (1913)				
	1913	1915	1913	1915											
Değirmencilik	31	33	28	28	5816	71	78	882	1159	216.266.140	336.276.960	578.215	148.559.585	364.603.510	59,4
Meşinli İmalat	9	9	9	9	190	13	13	164	78	6.944.290	9.899.010	49.911	1.062.958	7.921.337	93,0
Şeker ve Tahin İmalatı	18	18	13	13	79	28	15	296	80	22.373.332	4.220.126	13.508.063	8.169.249	17.034.518	131,3
Konserve İmalatı	8	8	8	5	16	9	5	265	60	2.260.090	667.500	762.647	3.647.090	5.144.443	43,9
Bira Üretimi	4	4	4	2	915	63	45	304	146	15.718.700	15.164.730	84.910	1.508.121	17.141.911	91,6
Buz Üretimi	4	4	4	1	442	10	-	65	-	3.332.855	1.165.362	99.988	-	3.232.867	103,1
Tütün İmalatı	2	2	2	2	219	96	109	2013	2128	192.393.173	164.501.824	*	-	-	-
TOPLAM	76	78	73	60	7893	292	265	3989	3651	459.644.490	531.895.512	15.083.734	162.911.490	413.078.586	-

Kaynak: Ökçin, 1997: 35 ve 37'den sadeleştirilerek alınmıştır.
 *İstanbul, Çiçekte, Haydarpaşa ve Mihrihan ile İzmir limanlarına ilişkin ihracat tespit olunamadığından tabloda yer almamıştır.

paragraf olarak eklemeyi uygun gördüm.

Osmanlı Devleti'nde yağ sanayi alanın da çevirici gücü olup, ondan fazla işçi çalıştıran beş işletme bulunmaktadır. Bunların tamamı İzmir'de faaliyet göstermektedir. Dört yağ fabrikasından ikisi pamuk yağı, ikisi zeytinyağı yağhanelerinde kalan ve pirina adı verilen tortulardan yağ üretmektedir. Biri de susam yağı üretmektedir. Bunlar arasında zeytinyağı işletmesi bulunmamaktadır. Söz konusu işletmelerin 1913 yılında dördü de faal iken, 1915 yılında sadece biri faal durumdadır. Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan sadece bir işletme yararlanmıştır. Sektörde 542 beygir gücünde dört buhar makinesi sayılmıştır. 1913 yılında sektörde 121 kişi istihdam olurken, 1915 yılında bir işletmede on yedi kişi istihdam olmaktadır. Bununla birlikte, 1915 yılında savaş hali nedeniyle bir işletmenin faal olması 1913 yılı üretimini dikkate almak zorunluluğunu ortaya koymaktadır. Genel üretim pamukyağı, pirina, zeytinyağı ve susamyağı olmak üzere 4.993.230 kuruş değerinde 1.518.900 kg'dır. Üretim, tüketimin sadece % 3.1'ni karşıladığından, 1913 yılında 32.410.510 kuruşluk çeşitli yağ ithalatı yapılmıştır. İhracat ise önemsizdir. Ayrıca ülkede zeytinyağı üretimi son derece ilkel şartlarda sürdürülmesine rağmen, 1913 yılında 34.695.739 kuruş değerinde 6.975.966 kg. zeytinyağı ihracatı yapılmıştır. İhracat, Fransa, İtalya ve Romanya'ya yapılmıştır. Buna karşılık 14.492.027 kuruş değerinde 3.054.925 kg. zeytinyağı ithal edilmiştir (Ökçün, 1997:161,166-167).

C.2. Deri Sanayii¹¹:

Sanayimizin en eskisi ve aynı zamanda en yaygın olanı dericiliktir. Geçmişte yalnız tüketimimizi karşılamakla kalmayıp, ağırlıklı ihracatı yapılmaktaydı. Derilerimiz her tarafta pek makbul idi. Üzüntü ile belirtmek gerekir ki, bu sanatın bugünkü (1917) durumu Avrupa'daki seviyesinden pek uzaktır. Artık tüketimimizi karşılayacak durumda olmadığı gibi, ithalatımız da devamlı olarak artmaktadır. Sektörde on biri İstanbul, ikisi de İzmir'de olmak üzere on üç işletme sayılmıştır. Diğer şehirlerde çevirici güç kullanan veya ondan fazla işçi çalıştıran debbağhaneler yoktur. Bu durumda Anadolu'da mahalli ihtiyaçları küçük debbağlarımızın karşıladığı anlaşılmaktadır. Gerçekten, hemen her şehirde bir su kenarında çok sayıda debbağhanelere rastlanıyor. Bunlar genellikle koyun ve keçi derileri üzerine çalışmaktadır. Bunların gerek yerli, gerekse yabancı fabrikalar karşısında kösele rekabeti yapabilmeleri imkansızdır. İstatistik tutulması kararlaştırılmış ise de, on işçiyi geçen bir muharrik güç kullanan hiçbir işletmeye rastlanılmamıştır. Saraçlık sanayii genellikle küçük sanatkarlar elinde birer dükkandan ibarettir. Kunduracılık ev imalatı şeklinde faaliyet göstermektedir. Ülkede ondan az işçi çalıştıran İzmir, Manisa, Aydın, Denizli, Uşak ve Bursa kentlerinde bir çok küçük debbağ bulunmaktadır (Ökçün, 1977:87-89 ve 96).

Debagat sanatının merkezi İstanbul'dur. Beykoz Askeri Debbağhanesi de göz önüne alındığında, sözü edilen işletmelerin on biri (% 84.6'si) İstanbul'da

11- Yaşar, 2003:28'e göre çalışmamızda bundan sonra ele alınan alt sektörler tarıma dayalı sanayilerin kendi içindeki sınıflandırmasında "Diğer Sanayiler" başlığı altında toplanmaktadır.

ve ancak ikisi (% 15.4) İzmir'de bulunuyordu. İstanbul'da debbağhaneler Yedikule ve Beykoz'da faaliyet göstermektedir. Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan sadece beş işletme yararlanmıştır. 1915 yılında faal durumdaki (Tablo 3) on iki işletmenin toplam çevirici gücü 961 beygir gücüdür. İşletme başına düşen çeviri gücü ortalama 35.5 beygir gücüdür. Toplam beygir gücünün % 70.3'nü buhar makineleri, % 25.9'nu petrole çalışan motorlar ve % 3.8'ni gaz motorları teşkil etmektedir. Sektördeki çevirici gücün % 40.7'sine Beykoz Askeri Debbağ Fabrikası sahiptir(Ökçün, 1997:92,93).

Tablo 3'e göre sektörde 1913 yılında toplam 930 kişi istihdam edilirken, bu sayı 1915'de 1.270 kişiye ulaşmıştır (Tablo 3). Dolayısıyla 1913 yılında işletme başına istihdam miktarı 85 kişi iken, 1915 yılında 106 kişidir. 1913 yılına göre 1915 yılında istihdam miktarında % 20'lik bir artış olmuştur. 1915 yılında hem istihdamın ve hem de üretimin artması savaş hali nedeniyle artan ihtiyaçlardan kaynaklanmaktadır. Ancak 1916 ve 1917 yıllarında hammadde kıtlığı, yakıt azlığı ve taşıma güçlükleri nedeniyle sektörde üretim ve istihdam son derece azalmıştır.

1913 yılında 31.938.117 kuruşluk kösele ve saraca mahsus deriler ile her nevi işlenmiş deri üretimi yapılırken, bu rakam 1915 yılında 62.577.319 kuruşa ulaşmıştır. Ancak tüketimin 79.589.585 kuruşluk her nevi deri olması, üretimin tüketimi karşılama oranının % 40.2'de kalmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla açık ithalatla karşılanmıştır. 1913 yılı Osmanlı Devleti Dış Ticaret istatistiklerine göre, 51.354.588 kuruşluk her nevi deri ithalatı yapılmıştır. İthalat ağırlıklı olarak başta Fransa olmak üzere, Belçika, Mısır, Hindistan, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ndan yapılmaktadır. 3.748.120 kuruşluk ihracat ise ağırlıklı olarak Mısır, Fransa ve İngiltere'ye yapılmıştır (Ökçün, 1977: 92-96).

C.3. Ağaç Sanayii¹²:

1915 yılında ağaç sanayi sektöründe marangozluk ve doğramacılık alanlarında on üç, kuru incir ve üzüm taşımak üzere kutu imalatı yapan sekiz ve diğer ağaç sanayi alanında da üç olmak üzere toplam yirmi dört işletme sayılmıştır. Sözü edilen işletmelerin on beşi İstanbul'da ve dokuzu İzmir'de bulunmaktadır (Şekil 1). Ülke içi tüketim düşünüldüğünde sektörün pek gelişmemiş olduğu ve küçük atölyeler şeklinde üretimde buldukları anlaşılmaktadır. Ağaç sanayiinin (orman ürünleri endüstrisi) gelişmesini sınırlayan nedenler sıralanacak olursa; tüketimin sınırlı ve hammadde temininin güç olmasıdır. Gerçekten büyük liman kentleri dışında halkın ihtiyaçları oldukça sade ve sınırlıdır. Ülkemiz zengin orman kaynaklarına sahipse de, ormanlarımızın işletilememesi, kereste fabrikalarının azlığı, ulaşım ve taşıma araçları yetersizlikleri ülkeyi hammadde bakımından dışarıya bağımlı kılmaktadır. Sayımı yapılan işletmeler mobilya, pence-re, kapı, ağaç çivi, semer ve araba gibi marangozluk ürünleri üretmektedir(Ökçün, 1997: 99 ve 100). Şimdi sırasıyla alt sektörleri tanıyacak olursak;

12- Bugünkü adıyla orman mamulleri sanayi.

C.3.1. Marangozluk ve Doğramacılık:

1915 yılında sektörde on üç işletme sayılmasına rağmen bunlardan on ikisi faal durumda olup, işletmelerin tamamı İstanbul'da faaliyet göstermekteydi. İzmir ve Bursa gibi dönemin büyük kentlerinde sektöre mensup işletmelerin bulunmaması ilginçtir. Sözü edilen şehirlerin marangozluk ve doğramacılık ihtiyaçları küçük marangoz atölyeleri ve ithalatla karşılanmaktadır. Sektörde işletmelerden beşi Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanmıştır. Sektörü savaş koşulları, hammadde teminindeki güçlükler ve yakıt kıtlığı olumsuz yönde etkilemiştir. Ülkede ormanların varlığına rağmen ulaşım ve taşıma zorlukları hammadde sıkıntısı yaşanmasına neden olmuştur.

Tablo 4'e göre, 1915 yılında sektörde toplam beygir gücü 330'dur (Bir buhar makinesi, dokuzu petrole çalışan motor, biri gaz motoru, biri benzinli motor ve biri elektrikli motordur). Sektörde 1913 yılında 405 kişi istihdam olurken, 1915 yılında bu sayı 228 kişiye gerilemiştir. Dolayısıyla savaş nedeniyle toplam istihdamda bir azalma söz konusu olduğu gibi işletme başına istihdam 19 kişiye gerilemiştir.

Sektörde 1913 yılında 4.562.825 kuruşluk bir imalat göze çarparken, bu rakam 1915 yılında 2.590.096 kuruşa gerilemiştir. Bununla birlikte ülkede 11.054.886 kuruşluk tüketim söz konusu olduğundan üretimin tüketimi karşılama oranı % 41.2'dir. Sektörde 1913 yılında 6.699.441 kuruşluk ithalat yapılırken, 207.380 kuruşluk ihracat yapılmıştır. İthalat Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Almanya, Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve Fransa'dan yapılırken, ihracat ise Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri'ne yapılmıştır (Ökçün, 1977:104-106).

C.3.2. Kutu İmalatı:

Kuru üzüm ve incirin taşınmasında kullanılan kutu ya da ambalaj sandıkları imalatı İzmir şehrinde yapılmaktadır. Tablo 4'e göre, 1915 yılında sektörde sekiz işletme sayılmıştır. Söz konusu işletmeler Karpat çamlarından kutu kasa imalatı yapmaktadır. İşletmelerin hiçbiri Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanmamıştır. Ancak savaş koşulları nedeniyle işletmelerden üçü üretimine ara vermiştir.

Sektörde çevirici güç toplamı 245 beygir gücüdür (altı buhar makinesi ve üç gaz motorundan yararlanılmaktadır). 1915 yılında faal durumdaki beş işletmede toplam 85 kişi istihdam edilmekte olup, işletme başına on yedi kişi istihdam olmaktadır. Sektörde 1913 yılında 6.500.000 kuruş tutarında kutu ya da sandık üretilirken, 1915 yılında 2.650.000 kuruş tutarında sandık üretilmiştir. Üretilen ambalaj sandıklarının tamamı İzmir ve Aydın şehirlerinde kuru üzüm ve incir tasnifinde kullanılmaktadır. Üretimin tüketimi karşılama oranı % 94.5'dir. 1913 yılı dış ticaret istatistiklerine göre sektörde 634.589 kuruşluk ithalat ve 293.992 kuruşluk ihracat yapılmıştır (Ökçün, 1977:107,108).

C.3.3. Diğer Ağaç İmalatı:

1915 yılında sektörde üç işletme sayılmasına rağmen bunlardan ikisi faal durumdadır. Toplam çevirici güç otuz sekiz beygir olup, işletmelerde 64 kişi istihdam olmaktadır. 1915 yılında 680.000 kuruşluk imalat gerçekleştirilmiştir. İşletmeler semer, araba ve ayakkabı çivisi üretmekteydi (Ökçün, 1977:109 ve 110).

C. 4. Dokuma Sanayii¹³:

1915 sayımında dokuma sanayiinde yetmiş üçü asli ve beşi tali olmak üzere yetmiş sekiz işletme sayılmıştır. Söz konusu işletmelerin on beşi İstanbul vilayetinde, sekizi İzmir'de, biri Manisa'da, kırk yedisi Bursa'da, dördü Uşak'ta, biri Bandırma'da ve ikisi İzmit'te bulunmaktaydı (Şekil 1). Yün ipliği imalatı ve yünlü dokumacılık sektöründe on iki asli ve biri tali işletme, pamuk ipliği ve pamuklu dokuma sektöründe beş işletme, ham ipek imalatı sektöründe kırk bir işletme, ipekli dokumalar sektöründe altı ve diğer dokumalar sektöründe dokuz asli ve dört tali olmak üzere on üç işletme sayılmıştır. Ancak yetmiş beş işletmenin sadece kırkı faal durumdadır. Tablo 5'e dikkat edilirse, işletme sayısı bakımından ilk sırayı ham ipek üretimi ve ipekli dokumalar sektörü alırken, üretim değeri bakımından birinci sırada yünlü dokumalar sektörü yer almaktadır. Böylece yaratılan katma değer bakımından ikinci sırada pamuk ipliği ve pamuklu dokumalar sektörü bulunmaktadır.

1915 yılında asli işletmelerin (yetmiş beş adet) hukuki statülerine göz attığımızda kırk üç işletmenin özel kişilere (% 58.9), ikisinin komandit şirket (% 2.7), onunun anonim şirket (% 12.7) ve on sekizinin devlete (% 24.7) ait işletmeler olduğunu anlamaktayız (Ökçün, 1977:113). Şimdi alt sektörleri sırasıyla yakından tanıyalım:

C.4.1. Yün İplik ve Yünlü Dokuma Sanayii:

1915 yılında sektörde on iki asli ve bir tali işletme tespit edilmiş olmasına rağmen bunlardan sadece yedisi faal durumdadır. İşletmelerin üçer adeti İstanbul, Uşak ve İzmir'de, birer adeti de Karamürsel, Bandırma, Bursa ve İzmit'te faaliyet gösteriyordu. Yünlü iplik ve dokumalar sektöründe iş sayısı 29.850 iken, bu rakam İngiltere'de 6.684.516'dır. Bununla birlikte 1913 Ziraat istatistiklerine göre Osmanlı ülkesinde üretilen yün miktarı 33.490.423 kg. (5.984.203'ü tiftik yünü)'dir. Ülkede üretilen yünün % 46.5'i ihraç edilirken¹⁴, % 10'u sayımı yapılan işletmelerce ve geri kalan % 43.5'i de ev imalathaneleri tarafından tüketilmektedir. Sektörde hammadde ihtiyacı yerli kaynaklardan sağlanmaktadır. 1915 yılında savaş hali iplik fabrikalarının tamamının üretime ara vermesine neden olmuştur. Ancak dokuma fabrikaları çalışmalarına devam etmiştir ve istisnasız askeri idareye çalışmışlardır (Ökçün, 1977:114 ve 123). Tablo 5'e göre,

13- Sözü edilen sayımlarda dokuma sanayiinde çevirici gücü olup en az on işçi çalıştıran işletmelerle, çevirici gücü olmayıp ancak yirmi işçi çalıştıran işletmeler sayılmıştır (Ökçün, 1977:113).

14- Yün ihracatının % 42.9'u İngiltere, % 27.5'i Fransa, % 20.1'i ABD'ne ve tiftiğin % 97'si İngiltere'ye ihraç edilmekteydi (Ökçün, 1997:114).

1915 yılında sektörde 2.800 beygir gücünde çevirici güç bulunmaktadır. Asli işletmeler başına 233 beygir gücü düşmektedir. Toplam beygir gücünün büyük bir bölümü elektrik motorlarınca ve geri kalanı da buhar makinesi ve içten yanmalı motorlarca sağlanmaktadır. Bununla birlikte sektörde 1913 yılında 2.402 kişi istihdam olurken, bu sayı 1915 yılında 2.358'e gerileme göstermiştir. Dolayısıyla 1915 yılında faal durumdaki işletmeler ortalama 336.9 kişi istihdam etmektedir. Görüldüğü gibi savaş hali durumu personel durumunda pek bir azalmaya yol açmamıştır. Bu durum tamamıyla askeri ihtiyaçların artmasından kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte savaş yıllarında kadın personel istihdamı da artmıştır.

1913'de 1.388.304 metre aba ve şayak, 168.525 adet kilim, 36.743 adet battaniye üretimi yapılmıştır. İplik fabrikalarında da 1.675.064 kg. iplik üretilmiştir. 1913 yılı yünlü tekstil ürünleri üretimi değeri 66.894.896 kuruştur. Buna karşılık 1915'de tamamı Askeri İdarece çalıştırılan altı işletme ile Hereke Fabrikası tali işletmesinde 1.833.971 metre aba ve şayak¹⁵, 174.374 adet kilim, 28.441 adet battaniye üretilmiştir. Ayrıca Hamzazadeler ve Bursa Fabrikalarında 33.336 kg. yün bükülmüştür. 1915 yılı yünlü tekstil ürünleri üretimi değeri ise 56.325.280 kuruştur. Oysa 1913 yılında söz konusu üretimin değeri 66.894.896 kuruştur. Savaş koşulları üretimde önemli düşüşlere yol açmıştır. İmalatın hemen % 50'sinin askeri ihtiyaçlar için kamu fabrikalarınca üretildiği, halkın ihtiyaçları için Karamürsel, İzmir ve Uşak fabrikalarının devreye girdiği anlaşılmaktadır (Ökçün, 1977:124 ve 125). Osmanlı Devleti yün iplik üretiminin tüketimi karşılama oranı % 82.5 iken, aba, şayak ve çuha üretiminin tüketimi karşılama oranı % 41.3'tür.

Tablo 5'e göre, 1913 yılı Osmanlı dış ticaret istatistiklerine göre 275.387.215 kuruşluk dokuma sanayi ürünleri ithalatı yapılmıştır. İthalatta başı İngiltere çekmektedir. Bu ülkeyi Almanya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Fransa izlemektedir. İhracat ise önemsizdir.

C.4.2. Pamuk İpliği ve Pamuklu Dokuma Sanayii:

1915 yılında sektörde beş işletme sayılmasına rağmen bunlardan sadece dördü faal durumdadır. İşletmelerden ikisi İzmir, biri Manisa ve diğer ikisi de İstanbul'da faaliyet göstermekteydi. Söz konusu işletmelerden üçü Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanmıştır. Pamuklu dokumalar sanayiinde işletmelerin üçünde iplik ve dokuma, birinde iplik ve diğer birinde dokuma yapılmaktadır. Sayımı yapılan pamuk fabrikaları dışında ülkede Adana ve Tarsus'ta da dört pamuklu dokuma fabrikası daha bulunmaktadır. Bu dört fabrikanın işlerinin toplamı 28.000'dir. Bununla birlikte sayımı yapılan fabrikaların iş sayısı 40.000 idi. Buna karşın 1910 yılında İngiltere'de toplam iş sayısı 50.679.641'idi. Osmanlı Devleti'nin yıllık pamuk üretimi 150 bin balyadır ve pamuk üretiminin % 80'i ihraç edilmektedir. Ülke pamuk ipliği ve pamuklu dokumalar ithalatçısıdır (Ökçün, 1977:114,115 ve 127). Ev ve atölye tipi sanayiinin ihtiyacı olan pamuk ipliğinin

15- Aba ve şayak kaba dokunmuş bir çeşit yünlü kumaştır.

Tablo 3: 1913 ve 1915 Yılları Sanayi Sayımı İstatistiklerine Göre, Osmanlı Devleti Deri Sanayinin Karakteristikleri
Table 3: The Characteristics of Leather Manufacturing in Ottoman State According to The Industrial Census Statistics in The Years of 1913 and 1915

ALT SEKTÖRLER	ASLI VE TALİ İŞLETMELER				CEVİ RİÇİ GÜCÜ (B.G.)	İSTİHDAM				İMALAT (KRŞ OLARAK)		DİŞ TİCARET (KRŞ OLARAK)		İMİALATIN TÜKETİME ORANLA %'Sİ
	Mevcut İşletmeler		İşler Durumunda Bulunanlar			MEMUR	USTABAŞI	İŞÇİ	1913	1915	İHRACAT (1913)	İTHALAT (1913)	TÜKETİM (KRŞ OLARAK)	
	1913	1915	1913	1915										
	12	13	11	12		44	47	886	1223	31.983.117	62.577.319	3.748.120	51.334.588	
Deri Sanayii					961									40.2

Kaynak: Ökçün, 1997:91'den sadeleştirilerek alınmıştır.

Tablo 4: 1913 ve 1915 Yılları Sanayi Sayımı İstatistiklerine Göre, Osmanlı Devleti Orman (Ağaç) Sanayinin Alt Sektörlere Göre Karakteristikleri
Table 4: The Characteristics of Wood Manufacturing in The Sub-sectors in Ottoman State According to The Industrial Census Statistics in The Years of 1913 and 1915

SEKTÖRLER	ASLI VE TALİ İŞLETMELER				CEVİ RİÇİ GÜCÜ (B.G.)	İSTİHDAM				İMALAT (KRŞ OLARAK)		DİŞ TİCARET (KRŞ OLARAK)		İMİALATIN TÜKETİME ORANLA %'Sİ
	Mevcut İşletmeler		İşler Durumunda Bulunanlar			MEMUR	USTABAŞI	İŞÇİ	1913	1915	İHRACAT (1913)	İTHALAT (1913)	TÜKETİM (KRŞ OLARAK)	
	1913	1915	1913	1915										
	10	13	10	12		25	18	380	210	4.562.825	2.590.096	207.380	6.699.441	
Marangozhak ve Doğranacılık	8	8	8	5	7	-	273	85	6.500.000	2.650.000	293.992	634.589	6.840.597	94.5
Diğer Ağaç İşletimleri	1	3	1	2	1	3	19	61	-	680.000	-	-	-	-
TOPLAM	19	24	19	19	33	21	672	356	11.026.825	5.920.096	-	-	-	-

Kaynak: Ökçün, 1997: 101 ve 102'den sadeleştirilerek alınmıştır.

tamamına yakını dışardan ithal edilmektedir.

Tablo 5'e göre çevirici güce sahip dört işletmenin toplam 2.798 beygir gücüne sahip olduğu anlaşılmaktadır. 2.780 beygir gücü buhar makinelerinden ve on sekiz beygir de içten yanmalı motorlardan sağlanmaktadır. Sektörde 1913 yılında 612 kişi istihdam olurken, 1915 yılında 1.627 kişi istihdam edilmiştir. Dolayısıyla 1915 yılında faal durumdaki işletmeler ortalama 406.8 kişi istihdam etmektedir. Böylece savaş koşullarına rağmen sektörün istihdam durumunda azalma söz konusu olmadığı gibi önemli bir artış olmuştur. Bu durum ordunun ihtiyaçlarını karşılama gerekliliklerinden kaynaklanmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde 1915 yılında 22.148.944 kuruş değerinde pamuk ipliği ve pamuklu dokumalar üretimi yapılmıştır¹⁶. Ülkede kasarsız pamuklu dokuma üretiminin tüketimi karşılama oranı % 9.5 iken, pamuk ipliği üretiminin tüketimi karşılama oranı % 20.6'dır. Buna karşılık 1913 yılında 130.388.598 kuruş değerinde pamuk ipliği ve pamuklu dokumalar ithalatı ve 862.169 kuruş değerinde de söz konusu ürünler ihracatı yapılmıştır. Pamuk ipliği İtalya, Hindistan, İngiltere ve Avusturya'dan ithal edilmektedir.

Pamuklu dokumalar ithalatı ise İngiltere, İtalya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ndan yapılmaktadır. İhracatımız ise önemsizdir (Ökçün, 1997:120, 129-131).

C. 4. 3. Ham İpek İmalatı:

Tamamı Bursa yer alan ve bir muharrik güç ile çalıştıkları için fabrika olarak nitelendirilen bütün ham ipek işletmelerinin sayımı yapılmıştır ve bu kapsamda kırk bir işletme tespit edilmiştir. Ancak 1915 yılında işletmelerden sadece yirmisi işler durumdaydı. Söz konusu işletmelerden ikisi Hazine-i Hassa'ya aittir. Bursa ham ipek işletmelerinin hiçbirisi Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanmamıştır (Ökçün, 1997:133). Ayrıca Bursa vilayeti dışında, Edirne, Cebel-i Lübnan ve Halep'te de koza üretimi yapılmaktaydı.

Tablo 5'e göre, sektörde 154 beygir gücünde kırk bir buhar makinesi bulunmaktadır. Her bir işletmeye ortalama 3.75 beygir gücü düşmektedir. Sektörde 1913 yılında 3.648 kişi istihdam olurken, 1915 yılında 2.316 kişi istihdam olmaktadır. Dolayısıyla 1915 yılında işletme başına 116 kişi istihdam olmaktadır.

Koza aşarı Düyun-u Umumiye İdaresi'nce toplandığından koza üretimi hakkında adı geçen idarenin verilerinden yararlanılacaktır. Düyun-u Umumiye İdaresi'nden alınan bilgiye göre 1913 yılında genel koza üretimi yaş olarak 7.614.670 kg'dır. Bu miktar 1914 yılında 5.228.876 kg., 1915'de 3.540.879 kg. ve 1916 yılında 2.979.075 kg'a gerilemiştir. Ancak sayımı yapılan işletmelerde 1913 yılında 1.398.513 kg. ve 1915 yılında 725.997 kg. koza işlenmiştir. Bununla birlikte 1913 yılı ham ipek üretimi 125.992 kg. iken, 1915 yılında 65.400

16- Çalışır durumda dört işletme 3.618.520 metre dokuma (kaput bezi), 1.176.942 kg. pamuk ipliği imal etmiştir (Ökçün, 1997:129).

kg'a gerilemiştir. 1913 yılı dış ticaret istatistiklerine göre, 1913 yılında 90.188.519 kuruş değerinde ham ipek ihracatı yapılmıştır. İhracat ağırlıklı olarak Fransa ve İtalya'ya yapılmıştır. Koza ithalatımız ise azdır. Sözü edilen yılda 1.076.556 kg. ithalat yapılmıştır. İthalat Bulgaristan ve Yunanistan'dan yapılmıştır (Ökçün, 1997:134-136).

C. 4. 4. İpekli Dokuma Sanayii:

1915 yılında ipekli dokuma sanayi sektöründe altı işletme tespit edilmiştir. Sözü edilen altı işletmenin biri İstanbul ve diğer beşi Bursa'da faaliyet göstermekteydi. 1913 yılında fabrikaların tümü çalışırken, 1915 yılında savaş dolayısıyla sadece iki fabrika faal durumdadır. Altı işletmeden sadece biri Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanmıştır. İşletmelerden dördü ferdi mülkiyet iken, biri anonim şirket ve diğer biri de kamuya¹⁷ (Hazine-i Hassa) aittir.

Altı işletmede on iki beygir gücünde bir buhar makinesi, 100 beygir gücünde üç su türbini, 117 beygir gücünde sekiz petrol motoru olmak üzere toplam 229 beygir gücü tespit edilmiştir. Sektörde 1913 yılında 806 kişi istihdam olurken, 1915 yılında 367 kişi istihdam olmaktadır. Böylece savaş hali sektörü hem işletme sayısı ve hem de istihdam bakımından olumsuz yönde etkilemiştir. Bursa'da ipekli dokuma işletmelerinde krep, döşen, krapon ve ponje¹⁸ imal edilmektedir. Krep, börümcek ve süre gibi iplikli kumaşlar ev tezgahlarında dokunmaktadır. Hereke'de ise çoğunluğu ipekli döşemelik olmak üzere krep döşen ve tafta dokunmaktadır. 1913 yılında 1.103.068 kuruş değerinde ve 1915 yılında da 515.203 kuruş değerinde ipekli dokumalar üretilmiştir. Üretimin tüketimi karşılama oranı % 4.5'dir. 1913 dış ticaret istatistiklerine göre 23.318.239 kuruş değerinde ipekli dokumalar ithal edilirken, 231.863 kuruşluk değerinde ihracatta bulunulmuştur (Ökçün, 1997:137,138).

C. 4. 5. Diğer Dokumalar:

Diğer dokumalar alanında dokuz asli ve iki tali olmak üzere on bir işletme sayılmıştır. Bu işletmelerden sekizi İstanbul, üçü İzmir ve biri de Bursa bulunmaktadır. İşletmelerden ikisi anonim şirket ve diğerleri ferdi mülkiyettir. İşletmelerden üçü Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanmıştır (Ökçün, 1997: 139,140). Savaş, bu fabrikalardan beşini tatil ederken, geri kalan yedisi de düşük kapasite ile çalışmıştır. Bunlardan biri de askeri idarece kamu hizmetine alınmıştır. Söz konusu işletmeler fitil, şerit, balık ağı, yün ve pamuk şal, fanila, çorap, çocuk elbiseleri, kaytan, halı ipliği, ip, halat, perde ve çorap gibi ürünler üretmekteydi.

Tablo 5'e göre sektörde toplam olarak 266 beygir gücünde çevirici güç bulunmaktadır. 1915 yılında sektörde 297 kişi istihdam olurken, 1915 yılında doksan beş kişi istihdam olmaktadır. Dolayısıyla savaş, istihdamda önemli azalmalara yol açmıştır. Yukarıda adı geçen ürünlerden 1913 yılında 6.333.440 kuruş değerinde üretim yapılırken, 1915 yılında 1.997.703 kuruşluk üretim yapılmıştır.

17- Hereke Fabrika-i Mümayunu

18- Bir tür ipekli kumaş.

Tablo 5: 1913 ve 1915 Yılları Osmanlı Sanayi Sayımı İstatistiklerine Göre, Osmanlı Devleti Dokuma Sanayinin Alt Sektörlere Göre Karakteristikleri
Table 5: The Characteristics of Textile Manufacturing in The Sub-Sectors in Ottoman State According to The Industrial Census Statistics in The Years of 1913 and 1915

ALT SEKTÖRLER	ASLI VE TALİ İŞLETMELER				CEVİ RİCİ GÜÇ (B.G.) (1915)	İSTİHDAM				İMALAT (KİŞİ OLARAK)		DİŞİCARET (KİŞİ OLARAK)		TÜKETİM (KİŞİ OLARAK)
	Mevcut İşletmeler		İşler Durumunda Bulunanlar			MEMUR	USTABAŞI İŞÇİ		1913	1915	İHRACAT (1913)	İTHALAT (1913)		
	1913	1915	1913	1915			1913	1915						
	13	13	7	2.800		55	52	2.347	2.306	66.894.896	56.325.621	722.618	55.949.021	
Yün İplik İmalatı Ve Yünü Dokuma	3	5	3	4	2.798	4	24	608	1603	*	22.148.944	862.169	130.388.598	151.675.063
Pamuk İpliği İma. Ve Pamuklu Dok.	41	41	32	20	154	-	-	3.648	2.316	25.935.500	9.801.055	90.188.519	1.076.556	-
Hem İpek İmalatı İpekli Dokumalar	6	6	6	2	229	25	20	781	347	1.103.068	515.203	231.863	23.318.239	24.189.444
DİĞER Dokumalar	12	13	12	7	266	14	7	283	88	6.333.440	1.997.703	219.016	61.654.801	66.890.184
TOPLAM	75	78	66	40	6.247	98	103	7.667	6.660	100.266.904	90.787.522	92.224.185	275.387.215	

Kaynak: Ökçün, 1997: 119 ve 120'den sadeleştirilerek alınmıştır. * Yalnız bir işletme bilgi verdiğinden belirtilmedi.

Tablo 6: 1913 ve 1915 Yılları Osmanlı Sanayi Sayımı İstatistiklerine Göre, Osmanlı Devleti Kağıt Sanayinin Alt Sektörlere Göre Karakteristikleri
Table 6: The Characteristics of Paper Manufacturing in The Sub-Sectors in Ottoman State According to The Industrial Census Statistics in The Years of 1913 and 1915

ALT SEKTÖRLER	ASLI VE TALİ İŞLETMELER				CEVİ RİCİ GÜÇ (B.G.) (1915)	İSTİHDAM				İMALAT (KİŞİ OLARAK)		DİŞİCARET (KİŞİ OLARAK)		TÜKETİM (KİŞİ OLARAK)
	Mevcut İşletmeler		İşler Durumunda Bulunanlar			MEMUR	USTABAŞI İŞÇİ		1913	1915	İHRACAT (1913)	İTHALAT (1913)		
	1913	1915	1913	1915			1913	1915						
	12	12	12	12		30	29	520	340	17.596.373	29.587.290	1.570.238	12.619.442	
Sigara Kağıdı	43	43	43	41	624	71	65	1.276	833	19.944.904	16.597.887			
Matbaacılık ve Kırıtaşye Mam.														

Kaynak: Ökçün, 1997: 148 ve 149'dan sadeleştirilerek alınmıştır.

Şerit ve kaytan üretiminin tüketimi karşılama oranı % 2.2 iken, çorap ve gömlek üretiminin tüketimi karşılama oranı % 5.4'dür. 1913 yılı dış ticaret istatistiklerine göre sektör ürünleri bazında 64.654.801 kuruş değerinde ithalat yapılmıştır. İthalatın % 32.2'si Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, % 19.9'u Fransa, % 17'si Almanya, % 9.7'si İtalya ve % 7.2'si Bulgaristan'dan yapılmaktadır. İhracat ise önemsizdir (Ökçün, 1997:120, 139-142).

C.5. Kırtasiye Sanayii:

Bilindiği gibi sayımda kağıt sanayi olarak adlandırılan adı geçen sektöre kırtasiye sanayi adı verilmiştir. Ülkemizde ham kağıt imal edilmediğinden sigara kağıdı, mukavva kutu gibi kağıt mamulâtı imal eden sanayi ile matbaacılık bu ad altında toplandı (Ökçün, 1997: 145).

Sayımlı yapılan işletmeler; 1- Sigara kağıdı imalatı, 2- Matbaacılık ve sair kırtasiye mamulâtı adı altında sınıflandırılmıştır. Sektörde işletmelerin kırk dördü İstanbul'da ve on biri İzmir'de yer almaktadır (Şekil 1). Kırtasiye mamulâtı ile matbaacılığın bir şubede toplanması ilk bakışta biraz garip görünüyorsa da, sözü edilen sanayi bugünkü (1917) durumuna göre ayrı bir sınıflandırma yapmağa elverişli değildir. Yalnız gazete, dergi ve kitap basmakla uğraşan büyük matbaalarımız yoktur. Genellikle ciltçilik, kartonaj işleri ve ticaret defterleri gibi hemen her cins sipariş kabul eden orta büyüklükte matbaalara sahip bulunmaktayız. Başlıca uğraşısı ciltçilik, kartonaj işleri, ticaret defterleri olan işletmeler varsa da, bunlar aynı zamanda birer matbaaya sahip olduklarından iki şubenin bir araya toplanması tercih edildi (Ökçün, 1997: 146). Sektör, kağıdı yabancı ülkelerden sağlamak zorundadır. İthalatın % 40'ı Avusturya ve Macaristan İmparatorluğu, % 20'si Almanya ve % 10'u Fransa'dan yapılmaktadır. Şimdi alt sektörleri yakından tanıyacak olursak;

C.5.1. Sigara Kağıdı İmalatı:

Sigara kağıdı imalatı yapan dokuzu asli ve üçü tali olmak üzere on iki işletme sayılmıştır. Söz konusu işletmelerden on biri İstanbul ve biri de İzmir'de faaliyet göstermektedir. Ancak 1915 yılında işletmelerin hepsi işler durumdadır. Dolayısıyla I. Dünya Savaşı'nın adı geçen sektörün faaliyetlerini çok fazla etkilemediği anlaşılmaktadır. Ayrıca üretim miktarı ve istihdam bakımından önemli azalmalar olmamıştır. Sigara kağıdı imalatı büyük bir tesisata ihtiyaç göstermediğinden sayımı yapılan işletmelerden sadece dördünde çevirici güç olduğu anlaşılmaktadır. Sektörde toplam çevirici güç seksen bir beygir gücüdür. Sektörde 1913 yılında 550 kişi istihdam edilirken, 1915 yılında 369 kişi istihdam olmaktadır. Bununla birlikte 1913 yılında 17.596.373 kuruş değerinde sigara kağıdı imalatı yapılırken, 1915 yılında 29.587.290 kuruşluk imalat yapılmıştır. Bununla birlikte üretim yetersiz kaldığından 1913 yılında 12.619.442 kuruş değerinde sigara kağıdı ithalatı yapılmıştır. İthalat Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, İtalya ve Fransa'dan yapılmıştır. İhracat ise önemsizdir (Ökçün, 1977:150-152).

C.5.2. Matbaacılık ve Diğer Kağıt İmalatı:

Bu alt sektörde bizi matbaacılık değil de, diğer kağıt imalatı ilgilendirmektedir. Ancak işletmelerin ne kadarının diğer kağıt imalatında bulunduğu dair veri bulunamamıştır. Sektörde kırk ikisi asli ve biri de tali olmak üzere kırk üç işletme sayılmıştır. Ancak savaş nedeniyle işletmelerden ikisi üretimine ara vermiştir. İşletmelerden sekizi İzmir'de ve geri kalan otuz beşi İstanbul'da faaliyet göstermektedir.

Sektörde çevirici güç toplamı 624 beygirdir. İşletme başına ortalama on altı beygir gücü düşmektedir. Sektör istihdamı 1913 yılında 1.347 kişi iken, 1915 yılında 898 kişiye gerilemiştir. İstihdam gerilemesinde savaşın etkileri büyüktür. Sektörde 1913 yılında 19.944.904 ve 1915 yılında 16.597.887 kuruş değerinde imalat yapılmıştır. Sektör ürünlerini ambalaj için kaba kağıt, matbaa kağıdı, her nevi mukavva, karton, ticaret defterleri ve iskambil kağıdı oluşturmaktadır (Ökçün, 1977:153-156).

D. Sonuç

Yüzyıllarca varlığını koruyan Osmanlı Devleti atölye sanayii, XVIII. yüzyıl ortalarından itibaren art arda kapanmak zorunda kalmıştır. Çünkü XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren önce İngiltere'de başlayan ve hızlı bir şekilde kıta Avrupa'sına ve ABD'ye yayılan sanayii devrimi Osmanlı Devleti yerli sanayiini üretim sahnesinden silme noktasına getirmiştir. Bununla birlikte Kanuni devrinden itibaren Batılı ülkelere tanınan kapitülasyonlar zaman içinde genişleyerek Osmanlı Devletini açık pazar durumuna getirmiştir. Bu arada 1838 yılında imzalanan Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması ile Osmanlı Devleti sanayii büyük bir darbe almış oldu. Böylece İngiltere ve ardından diğer Batılı ülkelerle imzalanan ticaret antlaşmaları sayesinde, gümrük sisteminin uygulanamaması, Osmanlı Devletini açık pazar durumuna getirmiştir. Bu durum bazı Osmanlı devlet yöneticilerinin giderek çöken sanayiye koruma adına adımlar atmasına sebebiyet vermiştir (Yaşar, 2003a:33).

İkinci Meşrutiyetin 1908'de ilan edilmesiyle Osmanlı fikir ve devlet adamları sanayileşme olmadan ülkenin kalkınamayacağını gündeme getirmişlerdir. Bu dönemde ekonominin korunması ve sanayiinin teşvik edilmesi amacıyla 1913 yılında Teşvik-i Sanayii Kanunu kabul edilmiştir. Bu Yasa'nın 1914 yılında tüzüğü ve 1917'de de yönetmeliği çıkarılmıştır. Ancak araya giren I. Dünya Savaşı nedeniyle özel kesim bu Yasa'dan yeterince yararlanamamıştır. Fakat savaş yıllarında kapitülasyonlar fiilen sona ermiş, 1916 yılında yeni bir koruyucu Gümrük Kanunu çıkarılarak yerli sanayii dış rekabete karşı korunmuştur. Buna rağmen kaynakların savaş giderlerini karşılamak için kullanılması sanayiinin gelişmesine imkan vermemiştir (Yaşar, 2003a:33).

Osmanlı Devleti'nin tarım ekonomili bir ülke olması gelişen sanayilerin tarıma dayalı sanayiler alanında faaliyet göstermesine neden olmuştur. Gerçekten de Osmanlı Devleti Sanayi Sayımı 1915 yılı verilerine göre, sayım yapılan

merkezlerde imalat sanayi işletmelerin % 87.9'u (248 işletme) tarıma dayalı sanayi işletmesidir. Dolayısıyla sayımı yapılan her on işletmeden % 90'ı tarıma dayalı sanayiler alanında faaliyet göstermektedir. Tarıma dayalı sanayiler içerisinde işletme bazında ilk sırayı gıda ve dokuma sanayi teşkil ederken, sözü edilen sanayileri kağıt (kırtasiye), orman (ağaç) ve deri sanayi izlemektedir.

Sayım yapılan yerleşim merkezleri dikkate alındığında Osmanlı Devleti'nde tarıma dayalı sanayilerin İstanbul, İzmir ve bazı Batı Anadolu kentlerinde toplandığı anlaşılmaktadır. Anadolu'da Adana ve Tarsus'ta dört pamuk ipliği fabrikası dışında dikkat çeken bir sanayi kuruluşu bulunmamaktadır. Tarıma dayalı sanayi işletmelerin % 52.4'ü İstanbul ve civarında faaliyet gösterirken, % 21.4'ü İzmir'de ve % 26.2'si de (Manisa, Bursa, İzmit, Karamürsel, Bandırma ve Uşak) diğer merkezlerde faaliyet göstermektedir.

Tarıma dayalı sanayi işletmelerde istihdam edilen personelin toplam imalat sanayi istihdamına oranı % 96.7'dir. Dolayısıyla ülkede en fazla istihdam sağlayan imalat sektörü tarıma dayalı sanayilerdir. Tarıma dayalı sanayiler istihdamının % 49.8'ni dokuma, % 28.8'ni gıda, % 9.3'nü deri, % 9.3'nü kağıt, % 2.8'ni ağaç sanayi alt sektörleri teşkil etmektedir. Tarıma dayalı sanayiler içinde en fazla istihdam sağlayan ilk iki sektörü dokuma ve gıda sektörünün meydana getirdiği anlaşılmaktadır.

Sayım yapılan işletmeler nezdinde Osmanlı Devleti imalat sanayininin toplam çevirici gücü 20.977 beygir gücüdür. Tarıma dayalı sanayilerin toplama oranı ise % 77.8'dir. Böylece ülkede imalat sektörü içinde en fazla makineleşmiş sektörü tarıma dayalı sanayiler teşkil etmektedir.

1915 yılında sayılan 264 asli işletme 75.705.000 TL tutarında üretimde bulunmuştur. Söz konusu üretimin % 97.4'ü tarıma dayalı sanayilere aittir. Toplam üretimin % 70.3'ü gıda sektörüne aitken, geri kalan % 29.7'si diğer sektör- lere aittir. Buradan da ülkede en fazla katma değer yaratan alt sektörün tarıma dayalı sanayiler olduğu anlaşılmaktadır.

Ancak ülkede yukarıda belirtilen hususlarda tarıma dayalı sanayiler en önde gelen alt sektör olmasına rağmen, üretimin tüketimi karşılama oranı birkaç alt sektör haricinde çok yetersizdir. Birkaç örnek verecek olursak; un sanayiinde % 59.4, makarna sektöründe % 93, şekerleme sektöründe % 131.3, konserve sektöründe % 43.9, bira sektöründe % 91.6, deri sektöründe % 40.2, marangozluk alanında % 41.2, yünlü dokuma sektöründe % 41.3, pamuklu dokumada sektöründe % 95, ipekli dokuma sektöründe % 4 ve yağ sektöründe % 3.1'dir (Ökçün, 1997:29). Böylece Osmanlı Devleti bir tarım ülkesi olmasına rağmen, ülke tarıma dayalı sanayilerininin yurtiçi üretimi karşılamadığı ve dışarıya bağımlılığın olduğu anlaşılmaktadır.

Ülkelerin sanayileşmesinde sürecinde tarıma dayalı sanayiiler başvurulan ilk sektör olma özelliğini korumaktadır(Yaşar, 2003a:29). Sözü edilen sanayileşme süreci Osmanlı Devleti'nde de tekrarlanmıştır. Ancak ülkenin açık pazar

durumunda bulunması ülke tarıma dayalı sanayilerinin gelişmesini sınırlandırmıştır. Bununla birlikte bir tarım ülkesi olmasına rağmen tarıma dayalı sanayilerin bir çok alt sektöründe yurtiçi hammadde temini zorlukları yaşandığı görülmektedir. Bu durum tarımsal üretimde yaşanan yetersizlikler, ulaşım ve taşıma problemleri ve hammaddenin yurt dışına ihraç edilmesinden kaynaklanmaktadır. Böylece temel tüketim malları üreten Osmanlı Devleti tarıma dayalı sanayileri yurt içi tüketimi karşılayacak bir üretimden uzak kalmıştır. Bu da ülkenin temel tüketim malları noktasında dışarıya bağımlı olmasına neden olmuştur.

Kaynakça

- Blaisdel, F., 1979, "Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Denetimi:Düyun-u Ümimiye", Doğu-Batı Yay., İstanbul
- Eldem, V., 1970, "Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik", Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara
- Eldem, V., 1994, "Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu Ekonomisi", Türk Tarih Kurumu Yay., VII. Dizi-Sa.- 98, Ankara
- Mutluer, M., 1995, "Gelişim, Yapısı ve Sorunlarıyla Denizli Sanayii", Denizli San. Odası Yay. Ege Ü. Basımevi, İzmir
- Pamuk, Ş., 1984, "Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)", Yurt Yay., Ankara
- Pamuk, Ş., 1988, "Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500-1914)", Gerçek Yayınevi, İstanbul
- Pamuk, Ş., 1995, "19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti", DİE Yay. No:1831, Ankara
- Serin, N., 1963, "Türkiye'nin Sanayileşmesi", A.Ü., Siyasal Bilgiler Fak. Yay. No: 167-149, Sevinç Matbaası, Ankara
- Sevgi, C., 1994, "Sanayileşme Sürecinde Türkiye ve Sanayi Kuruluşlarının Alansal Dağılımı", Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş. Yay. No:504, Ankara
- Şahin, H., 1998, "Türkiye Ekonomisi", Ezgi Kitapevi Yay., Bursa
- Tümertekin, E., 1967, "İstanbul'da Bir Sanayi Bölgesi: Bomonti", İ. Ü. Yay. No:1282, Coğ. Enst. Yay. No:48 İstanbul
- Tümertekin, E., 1969, "Sanayi Coğrafyası", (Üçüncü baskı), İ.Ü. Yay. No:751, Coğ. Enst. Yay. No:22, İstanbul
- Ökçün, A.G., 1997, "Osmanlı Sanayii, 1913,1915 Yılları Sanayi İstatistiki", DİE Yay. No:2024, Anlara
- Özgüç, N., 1986-1987, "Türkiye'de Sanayi Faaliyetlerinin Gelişmesi, Yapısı ve Dağılışı", İst. Üniv. Edb. Coğ. Coğrafya Derg., Sayı:2, İstanbul
- Yaşar, O., 2003a, "Sanayi Coğrafyası Açısından Bir Araştırma: Türkiye'de Tarıma Dayalı Sanayiler", Çantay Kitabevi, Melisa Matb., ISBN: 975-7206-63-6, İstanbul
- Yaşar, O., 2003b, "Çanakkale İli'nde Tarıma Dayalı Sanayiler", Çantay Kitabevi, Melisa Matb., ISBN: 975-7206-73-3, İstanbul